

Д. Х. БАРАННИК
ОГРІХИ В УСНОМУ МОНОЛОГІЧНОМУ МОВЛЕННІ

Роль усного монологічного мовлення в наші дні надзвичайно велика. Це широка мовна практика, яка охоплює всі сфери життя української соціалістичної нації і існує в різних стильових різновидах. Крім монологічного мовлення, що відбувається в обставинах безпосереднього контакту з аудиторією (публічні виступи, службові промови, лекції, розповіді та под.), в наш час інтенсивно розвивається спілкування з масовим слухачем за допомогою мікрофона (мовлення по радіо і телебаченню), яке знаходить найрізноманітніші сфери застосування, набуває нових функціональних форм; розширюються відомі раніше і з'являються нові стильові різновиди усного монологічного мовлення. Монологічне мовлення, як правило, має офіційний характер і адресується широкій аудиторії.

У поняття культури усного монологічного мовлення входить: а) літературна нормативність в усіх складниках (слововживання, морфологічні форми, синтаксична організація); б) логічна, композиційна і стилістична узгодженість складових частин виступу в цілісному монологічному масиві; в) інтонаційна рельєфність, чіткість вимови, правильне наголошення і евфонія.

Розглянемо тільки окремі з тих випадків, які пов'язані з порушенням літературних норм мови та стилістичної узгодженості компонентів висловлення.

Мовні огріхи, що зустрічаються в усному монолозі, можна об'єднати в дві великі групи.

Першу групу становлять мовні неадаптації, що є результатом недостатнього володіння нормами слововживання української літературної мови. Наприклад:

а) вживання слів, яких не існує в літературній українській мові: *Наш колгосп я в л я є т ь с я передовим господарством в районі* (з виступу голови колгоспу, Васильківський р-н, Дніпропетровська обл.); *Я думаю, що всі сидять тут колгоспники...* (з виступу колгоспника, Ніжинський р-н, Чернігівська обл.); *На за к л ю ч е н н я хочу висловити подяку всім товаришам, які прийняли активну участь...* (з виступу на зборах студентів, Дніпропетровськ);

б) вживання слів української мови у не властивих їм значеннях: *У нас таке одержується, що кожного дня буває по два-три практичних заняття* (з виступу на зборах студентів, Дніпропетровськ); *Народ ставиться до Шевченка з виключною увагою* (з виступу вчителя, м. Павлоград, Дніпропетровська обл.); *З степу шлях наш триває далі* (з передачі Дніпропетровської телестудії); *Це тільки частина роботи, яку здійснюють працівники пасажирського транспорту* (з передачі Дніпропетровської телестудії);

в) нерозрізнення значень близьких за звучанням слів (паронімів): *Пам'ятайте, що дитячі душі — кристалічно (треба кристалево) чисте полотно, на якому ви випишете перші борозни почуттів* (з виступу на виробничій конференції, Дніпропетровськ); *Ми вже навчаємось четвертий рік, а ще не маємо повної уяви* (треба повного уявлення) *про самостійну роботу з учнями* (з виступу на зборах студентів, Дніпропетровськ); *Для остаточного оформлення задуму потрібна ще й фантазія. Багате уявлення* (треба багата уява) *в художній творчості необхідне* (з виступу лектора, Дніпропетровськ); *Увечері в Берліні відбулася факельна хода* (треба хід) *молоді* (з передач республіканського радіо).

Від трафаретних зворотів, канцелярських висловів-штампів монологічне мовлення терпить більше, ніж будь-яка інша функціональна форма мови. Це пояснюється тим, що, крім загальних причин, які зумовлюють появу штампів у нашій усній і писемній мові, появи їх у монологічному мовленні сприяє ще й певний психологічний фактор: недосвідчений промовець у не звичних для нього обставинах публічного виступу намагається говорити якимось інакше, більш «відповідально», ніж у звичайних ситуаціях. Книжні конструкції і звороти (а це переважно трафаретні вислови офіційно-ділового, адміністративного стилю, часом — з елементами російської мови) якраз і повинні, на думку оратора, надати його мові

потрібної «відповідальності» і «серйозності». Незграбні звороти в монологічному мовленні є саме наслідком дії цього психологічного фактора. Наприклад:

У звітній доповіді були відзначені наші успіхи в справі фізичного виховання студентів (з виступу на профспілковій конференції вузу); *Я неодноразово говорив по во пр о с у р е м о н т у к о м б а й н і в* (з виступу голови колгоспу, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл.); *Для цього треба в р е г у л ю в а т и в о п р о с к а ч е с т в а а г л о м е р а т у* (з виступу газівника печі, Дніпропетровськ); *Уважне, господарське ставлення до експлуатації печей допоможе уникнути пожеж* (з передачі Дніпропетровського радіо).

Другу велику групу становлять мовні огріхи, що є характерними насамперед для монологічного мовлення. Вони пов'язані з природою усного монолога, його надто суворим (у порівнянні, наприклад, з діалогом або писемною мовою) режимом, недостатнім володінням методикою виступу перед аудиторією (в такій же мірі — і перед мікрофоном).

Монолог набагато складніший від діалога. Комуникативне завдання в репліці діалога є порівняно вузьким і конкретно зорієнтованим на вислів співрозмовника. Воно реалізується кожного разу в одному або кількох реченнях. Завдання в монологі значно складніше. По-перше, воно ширше тематично. Крім того, розраховане на тривалий вплив на слухача, монологічне мовлення к о м п о з и ц і й н о о р г а н і з о в а н е. Композиційна структура усного монолога повинна бути найсприятливішою для досягнення поставленої оратором мети. Поєднані разом складні завдання комуникативного, експресивного і композиційного характеру вимагають від промовця постійного напруження, безперервної активної роботи думки.

У ситуації усного мовлення можливість попередньої обробки тексту (пор. писемну форму монолога) виключається. «Чорнового» варіанта тут не буває. Всі завдання, пов'язані з логічним, граматичним і стилістичним узгодженням компонентів (у межах речення і цілого зв'язного масиву), в усному мовленні повинні розв'язуватись негайно, в процесі висловлення, а в певній мірі — і перспективно. А це набагато важче. Якщо промовець не володіє відповідним умінням і навичками, мовні огріхи в його виступі неминучі. Ось кілька прикладів стилістично не опрацьованих висловлень (з повтореними кілька разів тими самими словами, поряд поставленими однотипними граматичними формами): *Десь четвертого листопада до нас п р и б у в к а п і т а н К р а в ч е н к о*, я к и й к е р у в а в д е с а н т н о ю г р у п о ю, я к а п р и б у л а з В е л и к о ї З е м л і (з виступу-розповіді, Дніпропетровськ); *В одній із таких операцій б у л о з а в д а н н я: б у д ь - щ о р о з д о б у т и р а ц і ю, т о м у щ о з а г і н б у в у ж е в е л и к и й і т р е б а б у л о з в ' я з а т и с ь з В е л и к о ю З е м л е ю, щ о б к о о р д и н у в а т и о п е р а ц і ї* (з виступу-розповіді, Дніпропетровськ); *З К р и в о г о Р о г а г о с т і з К у б и в и ї х а л и в Н і к о п о л ь - М а р г а н е ц ь к и й б а с е й н* (з передачі Дніпропетровської телестудії).

Смисловій ясності й стилістичній впорядкованості речень і цілих текстових масивів в усному мовленні дуже часто шкодять займенники, повторно вживані там, де повинна бути конкретна назва (переважно іменник): *В і н к а з а в, щ о в П о к р о в ц і є з а г і н, я к и м в і н к е р у є, щ о в о н и м а ю т ь з а п а с, д е я к и й з а п а с з б р о ї* (з виступу-розповіді, Дніпропетровськ).

З відзначеними вище особливостями ситуації й методики монологічного мовлення пов'язана і така риса усного монолога, як зайві слова, своєрідна словесна переповненість (риса, цілком протилежна тій, якою відзначається мовлення діалогічне).

Зайві слова в усному монологі часто передають намагання точніше або ясніше висловити думку. У процесі мовлення одну й ту ж ідею оратору іноді доводиться словесно передавати в кількох варіантах, суміжно розташовуючи їх у фразі. Кожний наступний варіант ніби уточнює, «скасовує» варіант попередній (на письмі слова і звороти, що становлять собою етапи пошуку найточнішої формули, як правило, викреслюють): *Люди їдуть відпочивати. А дехто не бажає їхати далеко і в в а ж а є, ц і л к о м с л у ш н о в в а ж а є, щ о д о б р е м о ж н а в і д п о ч и т и у с е б е в д о м а п і д П о л т а в о ю в м і ж к о л г о с п н о м у с а н а т о р і ї «Л і с о в і г а л я в и н и»* (з виступу по Київському телебаченню); *Ми, л і т е р а т у р о з н а в ц і, п о г а н о*

знаємо, недостатньо знаємо (і це наша біда) лінгвістичні питання (з виступу на виробничій нараді у вузі, Дніпропетровськ). Такі повтори і уточнення — явище цілком природне, хоч і не в усіх випадках може бути розцінене як нормативна риса усної мови.

Збіднює, стилістично знебарвлює монологічне мовлення вживання в реченні однокореневих слів, які утворюють тавтологічну групу: *Табунщик... уважно стежить за табунном* (з розповіді зоотехніка, Полтавська обл.); *З цими товаришами подорожував наймолодший учасник цієї подорожі художник...* (з виступу працівника Дніпропетровського музею). До появи тавтологічних зворотів може призводити і неправильне розуміння іншомовного слова. Ось приклади з монологічного мовлення: *З появою «Тронки» виникла полемічна суперечка про точне визначення жанру цього твору* (з лекції, Дніпропетровськ); *У грі оркестру відчувались тонкі відтінки нюансів* (з виступу вчителя, Дніпропетровськ).

Характерною особливістю усного мовлення є вживання слів і словосполучень *знаєте, бачите, як бачите, скажімо, так би мовити* і под. Частина їх, зрозуміло, використовується і в писемній мові. Але найприродніша сфера побутування таких слів і зворотів — усне (і насамперед монологічне) мовлення. З усним мовленням пов'язані вони і генетично. Ці специфічні слова усної мови вводяться в речення як вставні одиниці. У певних комунікативних ситуаціях вони потрібні для належної модальної трансформації висловлення, а також служать своєрідними формулами контакту з слухачем. Але вживані без потреби і повторювані раз у раз, ці слова і словосполучення легко перетворюються в усній мові на баласт, поповнюючи розряд так званих слів-паразитів. Наприклад: *Арістотель, скажімо, твердив, що не ідеї породжують об'єктивну дійсність, а об'єктивна дійсність обумовлює ідеї. А Платон, скажімо, твердив, що суть речей знаходиться в ідеї, а ідеї знаходяться поза речами* (з лекції, Дніпропетровськ).

Монологічне мовлення в багатьох випадках — імпровізація. У ньому відображається безпосередній процес, словесної матеріалізації думки з усіма його складними суперечливостями. Через це в такому мовленні дуже поширені випадки відхилень від загальноприйнятих (узвичаєних насамперед для писемної мови) правил організації речення. Найчастіше це виявляється в порядку слів.

Одні з таких специфічно усномовних відхилень від узвичаєного словопорядку бувають узгодженими з інтонаційною композицією фрази (і тоді вони перебувають у руслі нормативних явищ синтаксису усної мови). Наприклад: *Голова сільради... розповів, як відбудовувалося наше село, росло як* (з виступу працівника районної газети, Дніпропетровська область).

Але є певні межі інтонаційного вираження речення. Поза цими межами інтонація не може бути показником правильної смислової структури фрази. Ніяка інтонаційна фігура, наприклад, не допоможе логічно вирівняти речення з таким словопорядком: *Всі ці хиби допомагають викрити, вчасно викрити органи народного контролю* (з виступу журналіста, Дніпропетровськ. Треба: *Органи народного контролю допомагають...*). Або: *Ми ще і ще раз оглядаємось на пройдений шлях нашою Батьківщиною* (з виступу по Дніпропетровському телебаченню).

Нерідко промовцеві розпочату вже фразу доводиться замінювати варіантом, який точніше передає думку і узгоджує її з тим, що було сказано раніше. Так виникають синтаксично деформовані побудови, напр.: *І вночі Івану Терентійовичу вдалося, не йому, вірніше, а люди з камери втекли і винесли його* (з розповіді журналіста про Вітчизняну війну).

Однією з поширених аномалій в синтаксичній організації усного мовлення є подвійні (плеонастичні) члени речення, головним чином підмети та обставини: *Я думаю, що люди, які пам'ятають ці події, вони відгукнуться і напишуть нам* (з виступу журналіста, Дніпропетровськ); *Як я вже говорила, деякі деталі, вони псували спектакль* (з виступу на обговоренні спектаклю, Дніпропетровськ); *В кінотеатрі «Будівельник» тут сьогодні демонструється художній фільм «Як вас тепер*

називати?»» (з передачі Дніпропетровського радіо).

Ці випадки слід відрізнити від характерних для усного (діалогічного і монологічного) мовлення конструкцій, в яких перший з плеонастичних членів нагадує називний уявлення, а друга частина (з повторюваним членом на початку) відділяється паузою і має певну інтонаційну самостійність. Наприклад: *Синку, скажи, ті ракети, вони дуже надійні?* (з мови матері космонавта П. Поповича).

Культура усного монологічного мовлення визначається не лише досконалим володінням літературною мовою, а й умінням організувати мовлення у відповідності з складними функціонально-ситуативними особливостями усного монолога. А це передбачає виховання високої дисципліни мови, оволодіння цілою системою навичок. Удосконалення усного монологічного мовлення залишається одним із найскладніших (і, мабуть, найвідповідальніших) у ланці завдань загального піднесення культури української літературної мови.